

Отримано: 9 грудня 2023 р.

Прорецензовано: 18 грудня 2023 р.

Прийнято до друку: 19 грудня 2023 р.

e-mail: pavlovska-luda@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0252-5914>

DOI: 10.25264/2519-2558-2023-20(88)-49-52

Павловська Л. О. Лінгвокультурні особливості вербальних формул побажань з компонентом «земля» на матеріалі різноструктурних мов. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2023. Вип. 20(88). С. 49–52.

УДК: 81'246.3.367.323.371]39

Павловська Людмила Олександрівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
Рівненський державний гуманітарний університет

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ З КОМПОНЕНТОМ «ЗЕМЛЯ» НА МАТЕРІАЛІ РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВ

Запропонована розвідка присвячена вивченню вербальних формул побажань у різноструктурних мовах. На основі досліджуваного матеріалу схарактеризовано специфіку архетипного образу Земля як компонента семантики та функціонування вербальних формул побажань в українській, англійській, чеській та болгарській мовах. Встановлено, що у побажаннях архетипні символи виступають як інтрамовні символічні образи, які формувалися у архаїчній свідомості носіїв вище зазначених мов. Саме за такими пізнавальними мисленнєвими моделями в досліджуваних лінгво-культурних спільнотах будувалися вербальні структури благо-побажань і злопобажань. Вони є одиницями, у яких особливої ваги набуває культурний компонент значення. У системі вихідних семантико-прагматичних констант благопобажань і злопобажань відіграє архетипний образ землі, який зосереджує навколо себе змістове осердя усіх побажань, що вивчалися. Усі проаналізовані матеріали як об'єкт нашого дослідження є інтеркультурними та інтерлінгвальними. Опіраючись на так званий досвід «історичної пам'яті» досліджувані висловлення передають знання про світ та поєднують в собі культурний і мовний досвід, закодований у значенні цих одиниць. В основу семантики вербального відтворення побажань покладено внутрішню форму та глибинні мотиви з асоціативно-образним переосмисленням значенням. Архетипи як типологічне є складовими елементами системи вербальних формул побажань. Для дослідження архаїчних форм культури вони представляють величезний інтерес, так як саме ці мовні формули можуть стати підґрунтям до вивчення не лише специфіки вербального вираження побажання добра та зла, але й відтворити сам процес його промовляння.

Ключові слова: вербальні формули побажань, культурний компонент семантики, архетипний символ.

Liudmyla Pavlovska,
Doctor of Philosophy, associate professor,
Rivne state University for the Humanities

LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF THE OPTATIVE SENTENCES WITH THE COMPONENT "EARTH" IN MULTI-STRUCTURAL LANGUAGES

The article deals with the optative sentences research in structurally diverse languages. Based on the investigated material, the specificity of the archetypal image of Earth as a semantic component and the functioning of optative sentences in the Ukrainian, English, Czech, and Bulgarian languages are characterized. It is established that in wishes, archetypal symbols act as intralinguistic symbolic images that evolved in the archaic consciousness of speakers of the aforementioned languages. These cognitive models were used to construct verbal structures of well-wishing and ill-wishing in the studied linguocultural communities. They are units where the cultural component of meaning takes on particular significance. In the system of initial semantic-pragmatic constants of well-wishing and ill-wishing, the archetypal image of "earth" plays a central role, concentrating the meaningful essence of all the wishes under study.

All the presented facts, from the perspective of the material analysis, are intercultural and interlingual. The basis of the unique «historical memory» of the examined expressions is primarily empirical knowledge about the surrounding reality, as well as cultural, historical, and linguistic experience embodied in the meaning of these units through their internal form.

The foundation of the lexical meaning and expression of wishes is the internal form, which refers to the deep motives underlying the nomination during associative-imaginary reinterpretation of meaning. Archetypes, as typological elements, are integral components of the system of the optative sentences. They are of significant interest for the study of archaic cultural forms, as they allow not only the investigation of the specificity of the optative sentences for good and evil but also the reconstruction of the ritual of their utterance.

Keywords: optative sentences, cultural component of semantics, archetypal symbol.

Виходячи із розуміння тісного взаємозв'язку між формою і значенням та визнаючи наявність якогось внутрішнього змісту мовного знака і факту, що слово-знак має додаткове значення, вважається за необхідне визнати наявність культурного компонента значення.

Видатний український вчений О. Потебня зазначив, що «через спосіб позначення можна вийти на реконструкцію того первісного значення, образу, що лежить в основі об'єктивації, дескрипції культурно-семіотичних кодів, тобто інтеграції обрядодії, предмета, атрибута в етимологічно спільний, цілісний сигніфікат. Значною мірою це стосується архетипних принципів мотивації, які лежать у підґрунті будь-якого обряду, міфу, ритуалу» (Потебня, 1922). Сучасний мовознавець О. Тищенко доводить наявність великої кількості понять і концептів змістовому полі культури, де «мова виступає своєрідним ключем для викриття складної семантики культури, реконструкції глибинних витоків архаїчної мотивації при позначенні культурно і міфологічно маркованих категорій» (Тищенко, 2000: 25).

Процес вербалізації і позитивних, і негативних уявлень мовної особистості безпосередньо наповнює культурний складник семантики вищезгаданих одиниць. Такий компонент відіграє значну роль у контексті дослідження побажань як елементів стародавніх ритуалів та магічних дій і є надзвичайно цікавим.

Відтак, метою нашої розвідки є дослідження культурного складника семантики концепта *Земля* на матеріалі різноструктурних мов.

Виходячи із специфіки побажальних формул, вважаємо за необхідне розмежувати благоповажання (що містить оцінну семантику доброго наміру) та злоповажання (лихого наміру). *Земля*, як компонент змісту висловлювання, може мати амбівалентну змістову природу і використовуватися для позначення як негативного так і позитивного висловлювання. Цей компонент безпосередньо пов'язаний із семантикою мови та культурним осередком її носіїв.

Культурний складник семантики побажань має відношення до міфопоетичної та релігійної свідомості носіїв мови. Такий зміст має універсальні характеристики, адже він вміщує загальнолюдські поняття добра і зла. Відтак благоповажання і злоповажання є культурно значущими феноменами, своєрідними «реліктовими уламками» прадавнього магічного ритуалу, за допомогою яких можна реконструювати та вивчити глибинні мотиви і значення мовленнєвих висловлювань на матеріалі різноструктурних мов. Особливо це стосується прокльонів. М. Сумцов як дослідник з жалем писав: «Випрацьовані літературні форми побажань (благословій) та проклять місцями схиляються до занепаду, місцями вони зовсім зникли під впливом нових культурних умов. За прокльонами, зрозуміло, ніхто не пошкодує. Інша справа благословія. Тут багато цінного у гуманістичному сенсі. Забуття благословій – серйозна втрата, тим більш що не можна розраховувати на заповнення цієї прогалини благодійними впливами кращих творів передових письменників» (Сумцов, 1896: 2). Зрозуміло, що вчений мав на увазі саме функціонування і благоповажань, і прокльонів у живому мовленні.

У системі приписів соціальної поведінки, ритуально-магічних практик і міфологічних уявлень багатьох лінгвокультурних спільнот особливе місце посідає обмін дарами – специфічна форма взаємних стосунків між мікросоціумами, сім'ями, індивідами. Природно також, що дарообмін уявляється одним із найбільш прийнятних способів спілкування людини з богами не лише за допомогою дару-жертви, але й за допомогою слова. Згадаймо наведену вище етимологію слова *клясти* (*проклинати*), запропоновану В. Махеком – «давати божеству слово» (Machek, 1957: 205). За М. Сумцовим, не дати доброго слова зустрічному вважалося великим гріхом.

На можливості дарообміну словом наголошують і сучасні дослідники (Марченко, 2003, Селіванова, 2005, Тищенко 2009). При благоповажанні реалізується процес обміну дарами між учасниками ритуалу; «дарами можуть виступати як предметно-речові компоненти обряду, цінності – гроші, продукти харчування, речі, одяг, застільне пригощання, так і словесні формули» (Тищенко 2009). В такому випадку слово-дар в наївній картині світу ототожнюється із позначуваним об'єктом дійсності, має специфічне семантичне значення – встановлене бажання змінити стан співрозмовника у позитивно бажаний за допомогою дарування слова-блага (здоров'я, достатку, розуму, довгого віку). Функцію активного виконавця таких дій може виконувати як сам мовець, так і божество на правах вищої благодатної сили.

Відтак, у культурному контексті вважається необхідним проводити дослідження і злоповажань, адже вони теж є свого роду даром, але призначення якого передбачає зміну на гірше. Злоповажання – це вербальне обдарування співрозмовника усім лихим. Виконавцями деструктивних дій могли бути сили природи, космогонічні першоелементи, потойбічні сили тощо.

Земля є однією із стихій світобудови, символ передусім обоженований, який у народних віруваннях наділений ознаками святості й ритуальної чистоти, представлений в ірландському побажанні: «*May the good earth be soft under you when you rest upon it, and may it rest easy over you when, at the last, you lay out under it, And may it rest so lightly over you that your soul may be out from under it quickly, and up, and off, And be on its way to God*» (O'Farrel, 1995). Це символ конструкції, творення, символ жіночого плодючого начала, символ материнства. З незапам'ятних часів вона називалася матір'ю. Саме тому землю використовують у багатьох ритуальних обрядодіях, зокрема під час клятв, присяг (Machek, 1957). Культурна семантика компонента *земля* становить унікальне джерело для свідчень зі сфери міфології у англосаксонській та слов'янській культурах. Наприклад, в українській мові побажання багатства вміщують компоненти землі та асоціюються з періодами сівби та збирання врожаю: укр. «*Будь здорова, як вода, багата, як земля, щаслива, як зоря*» (Пазяк, 1991: 318), «*Щоби ся мав, як свята земля*» (Пазяк, 1991: 321).

На протилежному полюсі – *земля* як межа між освоєним людиною простором та хтонічним нижнім світом, адже земля є елементом тричленої моделі простору *небо – земля – підземний світ*, символ смерті, що «не приймає нечистих покійників»: англ. «*Six horse-loads of graveyard clay on top of you*» (Skelton, 1978: 37), укр. «*Щоб тебе об землю кидало, Щоб під тобою земля затряслась!, Щобь тебе сыра земля пожерла, Щобь пидь тобою земля тряслась, Щоб пидь нимь земля горіла на косовий сажень*» (Пазяк, 1991: 330), «*Щоб вас живих земля пожерла*» (Пазяк, 1991: 330), «*Щоб ти зчорнів, як земля*», болг. «*Да го не приеме земята, И земята да те не прибере*» (Осинін, 1963: 577), «*Да не ти се знае гробът*» (Осинін, 1963: 573), «*Да му се не знае гроба*» (Осинін, 1963: 572); «*Да му се провали гробът*» (Осинін, 1963: 572), ч. «*Aby se do zeme propadl, Ať tě zem pohltí*» (Havránka, 1960).

Образ *землі*, як уже зазначалося, є амбівалентним. З одного боку, це шанована й обоженувана земля-мати, що дає людям все необхідне для життя і забирає до себе по смерті. Пригадаймо у цьому контексті численні у досліджуваних мовах запозичені із латини побажання (лат. *Sit tibi terra levis* – формула, якою закінчувався поховальний обряд у давніх римлян: укр. «*Нехай вже над нею земля пером; Нехай над ним земля пером*» (Пазяк, 1991: 321). «*Нехай над ним сира земля пером лежить, Нехай йому земля пером, Нехай йому земля буде пухом, Добрий був чоловік, нехай над ним земля пером лежить*» (Пазяк, 1991: 321). У такому разі образ смерті, пов'язаний із землею, виступає логічним завершенням життєвого циклу, а сама смерть – природним переходом людини із одного світу в інший. З іншого боку – це земля як каральна сила, у разі кривди вона може розступитися і поглинути злого чоловіка чи грішника. «Водночас великого грішника по смерті земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а похований – не згниє» (Жайворонок, 2006: 243). Саме дві останні іпостасі землі як сили каральної вербально актуалізуються у злоповажаннях.

Семантичний компонент «бути поглинутим землею» можна пов'язати як із язичницькими уявленнями, так і з християнськими, оскільки фактично це – ремінісценція з Біблії: «*А коли Господь створить щось нове, і земля відкриє уста свої та й поглине їх та все, що їхне, і вони зійдуть живі до шеолу, то пізнаєте, що люди образили Господа*» (Четверта книга Мойсеєва: Числа, XVI, 30). Тут спостерігаємо мотив злого побажання, щоб земля взяла (пожерла, поглинула, засмоктала тощо) у контексті побажання померти → бути похованим: укр. «*Щобь тебе сыра земля пожерла, Земля нехай під тобою розступиться, Щоб нас живих земля пожерла*» (Пазяк, 1991); болг. «*Дано в земята пойдеш*» (Осинін, 1963: 575) «*Дано*

го земля изпие, Землята да го погътне“ (Осинін, 1963: 577), ч. «*At' tē zem pohlti*» (Havránka, 1960: 310). Натрапляємо тут і на аломотив бути поглинутим землею живцем: укр. «*Щоб вас живих земля пожерла*» (Пазяк, 1991: 330), болг. «*Землята да се разтвори, та жиџ да го погълне*“ (Осинін, 1963: 577). В українській мові натрапляємо і на побажання з'єднатися, злитися із землею (набути такого ж кольору, як і земля). Цей вираз можна розглядати і як такий, що спирається на аломотив-коловратив, адже атрибутив *чорний* корелює із смертю, стражданнями, горем тощо: «*Щоб ти зчорнів, як земля*».

‘Бути похованим під вагою (завалами) землі’ – один із поширених семантичних компонентів злих побажань, особливо виразний в англійській мові. Англійська лексема *mound* означає вал, насип, могильний пагорб. У британському фольклорі існують легенди часів ‘полювання на відьом’ про могильні пагорби на узбіччях доріг, які були місцями поховання відьом, або ж як, наприклад, місце під назвою Тінгхау (Thinghow), публічних страт, Тому побажання потрапити під насип, скелю, курган – “*Under rocks and mounds may someone be*” (Skelton, 1978) – корелює із системою уявлень про нечисту смерть. Інший злопобажальний вираз “*Six horse-loads of graveyard clay on top of you*” (Skelton, 1978: 37) акумулює побажання смерті під завалами глини з кладовища. Таке злопобажання є дуже поширеним у багатьох міфотрадиціях, адже, за уявленнями багатьох народів, кладовище – це страшне місце, просторовий локус нечистої сили. Земля з кладовища дуже часто фігурує у ритуалах відьмацтва та чорної магії. У виразі “*A mountain landslide down upon you*” (Skelton, 1978) чітко вказується компонент-локатив гора, який метафорично пов’язується зі смертю через образ могильного пагорба або раптової смерті під гірським завалом (“*May you be broken over the masons cliff*” (Skelton, 1978), пор. також болг. «*Гората да хване, там да остане*“ (Осинін, 1963: 568).

Знаходимо й серед українських оптативів лихе побажання, компонентом якого виступає руда глина: «*А щоб його побіла руда глина*» (Пазяк, 1991: 327).

Окреме місце належить аломотиву раптово провалитися під землю. Він одночасно може сприйматися і як прояв гніву Матері-Землі, і як елемент приєднання до того світу з огляду на уявлення про землю як елемент тричленної моделі простору (небо – земля – підземний світ): англ. “*May he perish*”, укр. «*Щоб ти провалився, Щоб тобі провалитися*», болг. «*Да се провали и да се проседе*“ (Осинін, 1963: 573), „*Да се провалиш*“ (Осинін, 1963: 573), ч. «*Aby se si země propadl*» (Havránka, 1960: 310).

Семантичний компонент ‘не бути прийнятим землею’, цілком ймовірно, є віддзеркаленням уявлення про проміжний між життям і смертю світ як прокляття (пор. галицький прокльон «*Щоб ти не був ні ту ні там*», тобто ‘ні серед живих, ні серед мертвих’), що насилається на нечистих (заложних) покійників, яких не можна було ховати на кладовищі разом із померлими. До таких належали ті, хто вчиняли самогубство, які були потоплені, діти, що померли нехрещеними, люди з чужого роду, іншівірці, ті, яких вбило блискавкою, люди, що зв’язалися із нечистою силою тощо. Вважали, що такі покійники є нечистими і земля їх не приймає. Поховання таких у землі могло спричинити стихійні бідства: зливи, засухи, град, потоп. Таких померлих ховали у спеціально відведених місцях, далі від житла, не закопуючи у землю, а лише прикидаючи камінням та гілками. Часто нечистого покійника просто скидали в яр, у провалля чи топили у болоті.

Компонент ‘не бути прийнятим землею’ спостерігаємо в побажаннях у слов’янських мовах: укр. «*Нехай тебе свята земля не прийме, Щоб тебе, окаяного, земля не прийняла*» (Пазяк, 1991: 336), болг. «*Да го не приеме земята*“ (Осинін, 1963: 569), «*И земята да те не прибере*» (Осинін, 1963: 577), ч. «*Nenašel bys mista v hrobě*» (Havránka, 1960) (у чеській мові *hrob* – ‘могила’). Компонент ‘неприйняття землею’ реалізується в окремих випадках через уявлення про гроб, що провалився під землю, тобто на той світ: болг. «*Да му се провали гробът, Да се прохълми гробът му*“ (Осинін, 1963: 573). Компонент ‘поховання померлої людини без гроба’ теж безпосередньо асоціюється із неприйняттям землею такого небіжчика, адже без гроба (не на кладовищі) ховали покійників заложних: укр. «*Бодай ти не знав ні дна ні покришки, Щоб тобі ні дна ні покришки*», болг. «*Да го не приеме земята*“ (Осинін, 1963: 569), „*И земята да те не прибере*“ (Осинін, 1963: 577), „*Да не ти се знае гробът*“ (Осинін, 1963: 573), „*Да му се не знае гроба*“ (Осинін, 1963: 572).

Б. Грінченко писав: “Земля жива, вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по ній грішник іде... А як якого, то й з ями викине мертвого... Гнівається того, що її не шанують” (Б. Грінченко. Під тихими вербами). Побажання адресовані не мати спокою ні на цьому, ні на тому світі реалізується у мовах через аломотив відсутності землі як стійкої опори: укр. «*Щобъ пидъ тобою земля тряслась, Щоб пидъ нимъ земля горіла на косовый сажень, Щоб тебе об землю кидало*» – “уживається для вираження незадоволення, злості і т.ін.”, болг. *Да се влечиш по земя* (Осинін, 1963: 573).

Отже, і благопобажання, і злопобажання з компонентом *земля* у різноструктурних мовах є мовними формулами із інформаційно слабким предметно-понятійним значенням, проте особливої ваги набуває культурний компонент.

Національно-маркований складник семантики вербальних формул побажань як знаків культури апелює до міфопоетичних, релігійних уявлень. Встановлено амбівалентну природу архетипного символу землі у процесі зіставлення досліджуваних одиниць на матеріалі різноструктурних мов. Відтак, між змістом і формою мовної репрезентації побажального змісту спостережена певна узгодженість, виявлено закономірності, стимульовані інтеркультурними та інтракультурними чинниками. На тлі визначеного спільного у подальших дослідженнях буде здійснено пошук як спільного, так і відмінного у образно-мотиваційній структурі побажання як мовленнєвого акту на матеріалі різноструктурних мов.

Література:

1. Българско народно творчество: в 12 т. / ред. кол. Д. Осинін. София, 1963.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Київ, 2006. 703 с.
3. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / упорядк. М. М. Пазяк. Київ, 1991. 440 с.
4. Потєбня О. О. Повна збірка творів. Мова і мислення. Одеса, 1922. Т. 1. 188 с.
5. Сумцов М. Ф. Побажання і прокльони. Харків, 1896. 26 с.
6. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі: монографія. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. 236 с.
7. Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис. Київ, 1993. 768с.
8. Irish blessings and quotes / compiled by Padraic O'Farrel. New York, 1995.
9. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957. – 627 s.

10. Skelton R. Spell craft. A handbook of invocations, blessings, protections, healing spells, binding and bidding. Toronto, 1978. 195 p.
11. Slovník spisovného jazyka českého. V 4. d. Praha. 1960 – 1968.

References:

1. Osinin, D. (Ed.). (1963). Bulgarian folk culture. Sofiya.
2. Zhaivoronok V. (2006). Symbols of Ukrainian ethnic culture. Kyiv.
3. Pasiak, M. (Ed.). (1991). Proverbs and sayings. Relationships. Kyiv.
4. Potebnia O. O. (1922). Complete edition. Language and thinking. Odesa.
5. Sumtsov M. F. (1896). Blessings and curses. Kharkiv.
6. Tyschenko O. V. (2000). Ritual semantics in Slavonic-speaking world. Kyiv National Linguistic University.
7. Nomys, M. (Ed.). (1993). Ukrainian proverbs and saying, etc. Kyiv.
8. O'Farrel, P. (Comp.). (1995). Irish blessings and quotes. New York.
9. Machek V. (1957). The Etymological dictionary of the Check language. Praha.
10. Skelton R. (1978). Spell craft. A handbook of invocations, blessings, protections, healing spells, binding and bidding. Toronto.
11. Havránka, B. (Ed.). (1960). Check dictionary. Praha.